7. જુમો ભિસ્તી

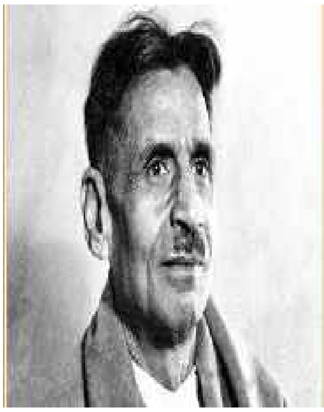

ધૂમકેતુ

જન્મ : ઈ.સ. ૧૮૯૨ મૃત્યુ : ઈ.સ. ૧૯૬૫

'ધૂમકેતુ' એટલે ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી. જન્મ સૌરાષ્ટ્રના વીરપુરમાં. અમદાવાદમાં નિવાસ. ટૂંકીવાર્તા, નવલકથા, વિવેચન, નિબંધ, ચરિત્ર, નાટ્ય — એમ અનેક ગદ્યસ્વરૂપોમાં લેખન કાર્ય કરેલ છે. 'અવશેષ', 'વનછાયા', 'નિકુંજ', 'છેલ્લો ઝબકારો' વગેરે ચોવીસ જેટલા વાર્તાસંગ્રહો એમણે આપ્યા છે. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાને કલાત્મક ઘાટ આપીને તેમણે એ સ્વરૂપની અનેક શક્યતાઓ દર્શાવી આપી છે. વિષયનું અપાર વૈવિધ્ય, આકર્ષક પાત્રનિરૂપણ, તાદૃશ વર્ણનો, ભાવનામય વાતાવરણ, કાવ્યમય ગદ્ય અને વાર્તાના અંતે વાચકના ચિત્તમાં વિચાર કે લાગણીનો તણખો જગવી જવાનું તેમનું કૌશલ — એમની ટૂંકી વાર્તાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. ટૂંકીવાર્તા ઉપરાંત એમણે ઐતિહાસિક-સામાજિક નવલકથાઓ પણ આપી છે. 'ચૌલાદેવી', 'આમ્રપાલી'. 'ધ્રુવદેવી', 'પરાજય', 'જીવનનાં ખંડેર' એ પ્રકારની ઉલ્લેખનીય કૃતિઓ છે.

માનવ અને પશુ વચ્ચેના ગાઢ પ્રેમને 'ધૂમકેતુ'એ આ વાર્તામાં વેધક રીતે રજૂ કર્યો છે. નાનપણથી ઉછેરીને પાળેલા પાડા વેણુ અને જુમા ભિસ્તીની દોસ્તીને લેખકે ઉત્કટ રીતે આલેખી છે. પાડાનો પગ રેલના પાટામાંથી કોઈ પણ રીતે ન નીકળી શક્યો ત્યારે જુમો પણ પાડા સાથે જ ધસી આવતી ગાડી નીચે ચગદાઈ જવા તૈયાર થયો, પણ પાડાએ પોતાનાં શિંગડાંથી જુમાને દૂર હડસેલી દીધો અને પોતે મોતને ભેટ્યો. વાર્તાકારે શોખીન શહેરીજનોએ જુમાને કશી મદદ ન કરી તેવા નિર્દેશ દ્વારા કહેવાતા ભદ્રવર્ગના માણસો પ્રત્યે ઠીક કટાક્ષ કર્યો છે. ટૂંકી વાર્તા એટલે 'તણખો' અથવા 'અનુભૂતિકણ' એવી એની વ્યાખ્યાને આ વાર્તાનું લાઘવ સમર્થિત કરે છે. વાર્તાલેખકની ગદ્યશૈલી ચિત્રાત્મક અને ઊર્મિસભર છે. વર્ણનો ચિત્રાત્મક ઊર્મિસભર છે. ભાષા પાત્ર પ્રમાણે લખી છે.

આણંદપુરના એ ખૂણામાં ઝૂંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાં જતાંનું લક્ષ ખેંચી રહેતાં. જૂની ખોખડધજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાંકતી, ચારે તરફ ગટની દુર્ગંધ છૂટતી અને ધૂળના ગોટા ઊડતા. પતરાનાં, પાટિયાનાં અને ગૂણિયાનાં, એમ અનેકરંગી થીંગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલતૂટેલ સાદડી પર જુમો ભિસ્તી પોતાનો હોકો ગગડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોના-રૂપાનાં વાસણથી માંડીને ઠીંકરાની ફૂટેલી હાંડલી સુધી બધા તડકાછાંયા જોઈ લીધા હતા. જન્મ્યો ત્યારે શ્રીમંત માબાપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંભરતું હશે કે પોતે દસ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથી પર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે એક પાડો શોખની ખાતર પાળેલો. આજ અનેક રંગો જોયા પછી બંને જણા — વેણુ અને જુમો — સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું, પણ જ્યારે પૈસાની છોળ આંગણે રેલાતી ત્યારે જુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કોઈક સાહિત્યરસિક હિંદુ મિત્રે પાડાને આવું કુમળું — વેણુ જેવું નામ આપી દીધેલું. પછી તો એ ચાલ્યું. જુમો લક્ષાધિપતિ હતો; ભિખારી બની ગયો. વળી ચડ્યો, પાછો પડ્યો અને આજે છેવટ આ ત્રણ તૂટેલાં ઝૂંપડાંમાં એનો બધો સામાન સચવાઈ રહેતો. એકમાં વેણુ બંધાતો; વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેઠ ને નોકર આખો દિવસ એકબીજાની સામે જોઈને બેસી

રહેતા; અને ત્રીજા ઝૂંપડામાં ઘાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આવ્યા, ગયા, મળ્યા અને ટળ્યા – માત્ર જુમો અને વેણુ બાળપણથી જ આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજ હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટીમોટી મશક ભરીને જુમો સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય ને પાછળ જુમો એકાદ ગઝલ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણેબારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બંને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં ગાજર કે બહુ તો ટમેટાં કે ભાજી પોતાના શાક માટે અને બથ ભરીને ગદબ–જેને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય – પાડા માટે લીધાં હોય. બસ, આ હંમેશની ખરીદી. આ જીવનને આટલું કામ. એથી વધુ ક્યારેય કરવું નહિ, કોઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ, ને ઘરાક હોય તેમાંથી ઘટે તો બીજાને ઘરાક થવા કહેવું નહિ. બપોરથી માંડીને છેક સાંજ સુધી જુમો હોકો ગગડાવ્યા કરતો અને તેના સંગીતમાં લીન થતો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઉડાડવા કાન ફફડાવતો આંખ મીંચીને ઊંઘતો હોય કે જાગતો સૂતો હોય. શેઠ ને નોકર બપોરથી સાંજ સુધી સામસામે એકબીજને નિહાળ્યા કરતા !

છેક સાંજે બંને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીનાં કાંઠી સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારે પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બંને ફરવા નીકળ્યા. જુમાને વિચાર હતો કે પાડો થોડુંઘણું ચરે તો સારું; પણ વેણુને એમ લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતાં ફરવું એ ગૃહસ્થાઈનાં લક્ષણ નહિ ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તોપણ પાડો રણકીને સામો ઊભો રહે અને 'ના, નહિ ખાઉં' એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે !

અને જુમો થાક્યો : 'ચલ ત્યારે, ઘેર જઈને ખાજે. તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે !'

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણક્યો, પોતાના પૂંછડાને બરડા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોઈ કાન ફફડાવીને 'રણક' કરતોક તે ચાલ્યો. જીતના આનંદમાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

'જો ! જો ! હવે પાછો વાળું કે ? દોડવાનું છે ?' જુમાએ મોટેથી ઠપકાની બૂમ પાડી, પણ તે પહેલાં વેણુ તો રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલવેની સડક હતી. જરાક ઉતાવળે ચાલતાં, પાડાનો પગ રેલના બે પાટાની વચ્ચે આવી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોગટ. ધબ દઈને નીચે બેસી ગયો, ને જેમ-જેમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમતેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો. તે શ્વાસભેર દોડ્યો. તેણે આવીને પાડાને પગ લઈ આમતેમ મચડ્યો. પણ બધું વ્યર્થ !

આછું અંધારું ને આછો ઉજાશ હતો. થોડે દૂર સિગ્નલનો હાથો નમેલો દેખાતો હતો. જુમાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો : ગાડી આવશે તો !

એ એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા બે શોખીન જુવાનોને તેણે આવતા જોયા. તેમના એકેક હાથમાં નેતરની સોટીઓ ઊછળતી હતી અને ખુશનુમા હવા લેવા માથા પરથી ટોપીઓ ઉતારી બીજા હાથમાં લઈ લીધી હતી. ગાંડો દોડે તેમ જુમો દોડ્યો.

'એ ભાઈસાબ ! મારો વે… મારો પાડો અબઘડી કપાઈ જશે. જુઓ, પણે જુઓ – પેલા પાટામાં સપડાયો છે !'

બંને જણાએ જુમાએ દેખાડયું ત્યાં જોયું. કાંઈક કાળુંકાળું તરફડતુ લાગ્યું.

'શું છે ?'

'મારા વેણુ–પાડો !'

'ઓહો !... જા, જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ...'

'તમે માબાપ, ટેકો દો તો પગ નીકળી જાય, જીવ બચે.'

'અમે ? તું દોડ-દોડ-ફાટકવાળાને કહે !' એમ કહીને એ બંને જણા તો ચાલતા થઈ ગયા ! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો, પણ ઘરમાંથી આવતા ઘંટીના અવાજ સિવાય કોઈ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહિ. એટલામાં છેટે ગાડીની સિસોટી સંભળાઈ. જુમાએ ચારે તરફ એક નિરાશ દૃષ્ટિ ફેંકી, પણ માણસનું કોઈ છૈયું સરખુંયે જણાયું નહિ. ઝપાટાબંધ સિગ્નલના થાંભલા તરફ દોડ્યો. સાંકળ ખેંચી. ઘંટીના અવાજમાં તેનો સાદ સંભળાય તેમ હતું નહિ ! તેણે જોરથી બારણામાં પાટું માર્યું.

'એ કોણ ?'

'એ ચાલો ! ભાઈ-બહેન ! સિગ્નલ ફેરવો : મારું જનાવર કચરાઈ જશે.'

'ઘરે કોઈ ભાઈમાણસ નથી !' – બસ, આટલા બેદરકાર જવાબની સાથે જ ઘંટી ફરીથી ગાજવા માંડી.

હવે ટ્રેનનો અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.

'દોડો ! દોડો !.. મારું જનાવર કપાય છે !' જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ તેના કર્કશ પડઘા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી !

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. છેલ્લો તારો આથમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધુમ્મસ પથરાતું હતું. ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

'યા પરવરદિગાર !' તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. વ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ થાકીને હાંફતો પડ્યો હતો. તેની ગોદમાં તે ભરાઈ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે ખંજવાળ્યા કર્યું.

'દોસ્ત ! ભાઈ ! વેણુ ! આપણે બંને સાથે છીએ હો !' અને એમ કહીને જુમો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધબકારા વધ્યા. સિસોટી પર સિસોટી થઈ. જોસબંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુને ભેટી પડ્યો, પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થાય તે પહેલાં વેણુએ માથું ઊંચક્યું અને પોતાના શેઠને બચાવવા, એક ઝપાટે માથું મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો !

વેણુ પર થઈને આખી ટ્રેન ચાલી ગઈ. તેના ધગધગતા લોહીના પ્રવાહથી જુમાનું કેડિયું ભીંજાઈ ગયું. તેને કળ વળીને બેઠો થયો, ત્યારે લોહીના ખાબોચિયામાં ઢંકાયેલા થોડા છૂટાછવાયા ભાગ સિવાય તેના પ્યારા મિત્ર વેણુનું કાંઈ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું !

હજી પણ હંમેશાં જુમો સવારમાં જ એકલો, અશાંત એ રસ્તે ફૂલ લઈને આવતો દેખાય છે અને એના એક માનીતા પથ્થર પર ફૂલ મૂકીને 'વેણુ ! વેણુ !... વેણુ !...' એમ ત્રણ બૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે !

ટિપ્પણ

લક્ષ - ધ્યાન **તડકાછાંયા** - સુખદુઃખ; ચડતીપડતી **પૈસાની છોળ રેલાતી ત્યારે** - નાણાંની રેલમછેલ હતી ત્યારે; અઢળક સમૃદ્ધિ હતી ત્યારે **મશક** - પાણી ભરવાનું ચામડાનું સાધન **ગદબ** - એક જાતની ઢોરને ખવડાવવામાં આવતી વનસ્પતિ **છૈયું** - છોકરું **કર્કશ** - કઠોર **કેડિયું** - કેડ સુધી પહોંચે તેવું, કસોવાળું ગ્રામીણ લોકોમાં વપરાતું સીવેલું વસ્ત્ર

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. પાડાને વેણુ નામ કોણે આપ્યું હતું ?
2. જુમો પોતાના અને વેણુ માટે શું ખરીદતો ?
3. વેણુને કેમ બહાર ખાતા ફરવું ગમતું નહીં ?
4. જુવાનીયાઓએ જુમાને શું જવાબ આપ્યો ?
5. જુમો કેમ વેણુના પગ પાસે બેસી ગયો.

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં આપો.

1. જુમાનું બચપણ શી રીતે વીત્યું હતું ?
2. વેણુને બચાવવા જુમાએ શું શું કર્યું ?
3. મરતા વેણુએ જુમાને શી રીતે બચાવ્યો ?
4. વેણુના મૃત્યુ પછી જુમો શું કરતો દેખાય છે ?

પ્રશ્ન 3. જુમા અને વેણુની દોસ્તીનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.

પ્રશ્ન 4. સમાનાર્થી શબ્દો લખો.

હાથી, લક્ષાધિપતિ, વિજય, ઉજાશ, સાદ

પ્રશ્ન 5. વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો લખો.

કાળુ, શાંતિ, નજીક, મહેનતું, મિત્ર

પ્રશ્ન 6. સાચી જોડણી લખો.

સીસોટી, ફૂલ, દ્રષ્ટિ, ભીખારિ, થિગડૂં

આટલું કરો

1. પાલતું પ્રાણી અને માલિક વચ્ચેની દોસ્તીનો કિસ્સો લખો.
2. કોઈ પ્રાણીએ માણસની મદદ કરી હોય તેના વિશે વર્ગખંડમાં કહો.

•

સંયોજક - ૧

સંયોજક

નીચેના વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો. આ વાક્યોમાં બે કે તેથી વધુ વાક્યો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે.

૧. આટલી લાંબી મુસાફરી ક્યારે પૂરી થાય ને કેવા થાકી જવાય !

૨. નર્મદા ક્યાંક ધોધ બની જાય ને ક્યાંક પહોળા પટે ધીરગંભીર વહે છે.

૩. થાય છે કે અહીં રમવા રોકાઈ જઈએ.

૪. જ્યારે મોટા થઈશું ત્યારે સગી આંખે ને થનગનતા પગે જાતે જ નર્મદાનો પ્રવાસ કરીશું.

૫. ખરેખર હું તે વાંચતો ન હતો પણ તેના ફકરાઓ પર ઉપરછલ્લી નજર કરી અને પાનાં જ ફેરવતો હતો.

તમે શોધી શકો છો કે ઉપરના વાક્યોમાં કેટલાક શબ્દો-પદો, વાક્યોને જોડવાની કામગીરી કરે છે. ને, કે, જ્યારે... ત્યારે, પણ, અને આવા પદો બે વાક્યોને જોડે છે.

આમ, વાક્યોને એકબીજા સાથે જોડવાની સાંકળવાની કડીરૂપ કામગીરી કરનારા ભાષાઘટકોને સંયોજકો કહેવામાં આવે છે. અને, પણ, છતાં, અથવા, જો.. તો, જ્યારે... ત્યારે, એટલે, તેથી, માટે વગેરે ભાષા ઘટકો સંયોજકો તરીકે વપરાય છે.

સંયોજકના પ્રકાર

૧ સમુચ્ચયવાચક સંયોજક :

સમુચ્ચયવાચક એટલે સરવાળો અથવા એકની સાથે બીજાનો ઉમેરો. એક વાક્ય સાથે બીજાનો ઉમેરો થતો હોય ત્યારે આ પ્રકારના સંયોજક વપરાય છે. આ પ્રકારના સંયોજકમાં અને, ને, તથા, તેમજ, વગેરે જેવાં સંયોજકોનો સમાવેશ થાય છે.

દા.ત. હું પુસ્તકના ફકરાઓ પર ઉપરછલ્લી નજર કરી અને પાનાં ફેરવતો હતો.

અહીં પુસ્તકના ફકરાઓ પર નજર ફેરવવાની ક્રિયા સાથે પાના ફેરવવાની ક્રિયાનું ઉમેરણ થયું છે. એટલે આવા વાક્યોને જોડવા માટે સમુચ્ચવાચક સંયોજકનો ઉપયોગ થાય છે.

૨ વિરોધવાચક સંયોજક :

જે વાક્યોમાં વિરોધી પરિસ્થિતિ સૂચવાઈ હોય તેવા વાક્યોને જોડવાની કામગીરી વિરોધવાચક સંયોજક કરે છે. આ પ્રકારના સંયોજકોમાં છતાં, પરંતુ, પણ, તો પણ, તેમ છતાં વગેરે સંયોજકોનો સમાવેશ થાય છે.

દા.ત. તેણે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છતાં આવ્યો નહીં.

અહીં આમંત્રણ સ્વીકારે તેમ છતાં આવતો નથી. એક ક્રિયા થઈ તેનાથી તદ્દન વિરોધ પરિસ્થિતિ થઈ. આવી વિરોધી પરિસ્થિતિ દર્શાવતા વાક્યોને જોડવાનું કામ વિરોધવાચક સંયોજક કરે છે.

૩ વિકલ્પવાચક સંયોજક :

જ્યારે બે પદ કે વાક્યો વચ્ચે વિકલ્પ સૂચવવામાં આવે, વિકલ્પ આપવામાં આવે ત્યારે વિકલ્પવાચક સંયોજકનો ઉપયોગ થાય છે. કે, અથવા, અગર વગેરે જેવા વિકલ્પવાચક સંયોજક છે.

દા.ત. તમને ક્રિકેટ રમવું ગમે કે ફૂટબોલ રમવું ગમે ?

- તમે ચા કે કૉફી પીશો ?

અહીં ચા કે કૉફી બે માંથી કોઈ એક વિકલ્પ પસંદ કરવાનો છે. વાક્યમાં આવા વિકલ્પ આપવામાં આવતા હોય ત્યારે વિકલ્પવાચક સંયોજકો વપરાય છે.

સંયોજકના બીજા પ્રકારો આપણે હવે પછી શીખીશું.